

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРБ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАПОРНИЧОЇ
ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ
(на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.)**

*Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.*

Вірші на Герб Малоросійський

Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки

На середину XVIII ст. Лубенський полк як адміністративно-територіальна одиниця був найбільшим в Україні-Гетьманщині. Він нараховував 23 сотні: Глинську, Городиську, Горошинську, Жовнинську, Костянтинівську, Курінську, Лохвицьку, Лохвицьку другу, Лубенську, Лубенську другу, Лукомську, Пирятинську, Пирятинську другу, Роменську, Сенчанську, Сенчанську другу. Смілянську, Снітинську, Хмелівську, Чигрин-Дубравську, Чорнуську, Яблунівську. Янишпільську¹. За кількістю цих менших адміністративно-територіальних утворень з ним міг зрівнятися хіба що Ніжинський полк на Сіверщині.

¹ Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів. – К. 1990. – С. 145; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. I. – Cambridge, 1978. – P. 66–121. Попова Л.А., Ревнивцева К.Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К. 1959. – С. 48.

Необхідно зауважити, що у даній роботі дещо інакше ніж у впорядкованій Цимбал Т., транслітеруються назви деяких сотень. Наприклад: Вибильська – Вибельська, Кисилівська – Киселівська, Понурницька – Понорницька. Ройська – Роїська, Седнівська – Седнівська. На наш погляд, найбільш коректно чинить історик Я. Дашкевич, який знайомить читача з усіма відмінами історичних назв сотенних містечок (див.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки, Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 20).

Однак на відміну від Ніжинського полку, де нам вдалося виявити джерельний матеріал щодо прапорничої традиції 16 сотень (61%)¹. Лубенський збагатив наші уявлення про козацьке прапорництво вкрай скупими вітками тільки щодо 2 сотень полку (менше 10%). Йдеться про дві новоутворені сотні: Курінську та Жовнінську. Щоправда, зазначені матеріали – невеличка архівна справа па п'яти аркушах – посіли не тільки в історії козацького прапорництва, а й усієї вітчизняної геральдичної традиції особливе місце. Їх неабияку історичну цінність визначила наявність єдиних на увесь доволі репрезентативний масив джерел середини XVIII ст., що охоплює нашою тематикою 9 з 10 полків Гетьманщини, малюнків («абрисів») із зображенням гербів. Останні впроваджувалися на сотенних прапорах згідно з приписами гетьманського ордеру К. Розумовського від 8 березня 1755 р. Вкрай важливо, що ескізи супроводжувалися промовистими коментарями Лубенського полковника Івана Кулябки та відтворювали зображення гербів, що мали прикрашати прапор з обох боків.

Винятковість та унікальність зазначених історичних документів для української геральдики обумовлюється й деякими іншими факторами. Саме на вказаних малюнках знаходимо зображення козака з мушкетом у статусі, як свідчить підпис, «Національного герба». Особливо важливо, що зображення гербів доповнювалися геральдичними описами.

Для історії прапорництва згадані архівні матеріали примітні й іншим. Вони великою мірою склали предмет наукового аналізу першого у вітчизняній історіографії, хоч і невеличкого, але спеціального дослідження української (козацької) прапорничої традиції. Початки студій з національної вексилології поклала безіменна публікація у «Кіевской старине», яка називалася «Заметка о козацких знаменах» і побачила світ ще наприкінці XIX ст.² Тоді ж було вперше оприлюднено й фото неодноразово вищезгаданих малюнків. З публікації довідуємося, що «доношеніє» полковника І. Кулябки разом з «абрисами» було віднайдено істориком І.М. Каманіним «в грудях полуистлевших старых бумаг киевского губернского правления, переданных в университет св. Владимира»³. Наведені у статті витяги з документів згодом склали головний арсенал наукової аргументації, на жаль, все ще нечисленних робіт з української

¹ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – У 2-х частинах. – К., 2004. – Число 11. – Частина 1. – С. 56.

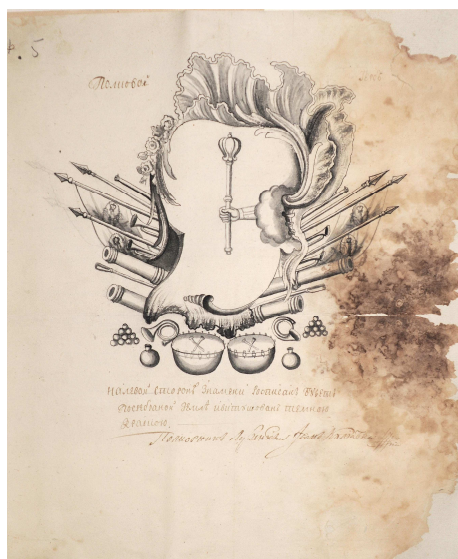
² Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 153–157.

³ Там же. – С. 155.

Національний герб...

державної геральдики та прапорництва¹. Найбільш знаною серед них є робота авторитетних знавців української геральдики Георгія Нарбута та Вадима Модзалевського, що побачила світ у буремному для української історії 1918 р., у першому числі «Нашого минулого».

Більш ніж сто років по тому, в середині 90-х рр. ХХ ст., нам пощастило знову віднайти загублений слід «абрисів» та супровідних документів у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві². Відтак маємо можливість ознайомитися з першоджерелом дещо детальніше, ніж це було зроблено на сторінках шанованого видання, а також повніше представити текст звернення української козацької старшини.

Зображення та опис Національного герба – “Козак з мушкетом” – і полкового, надісланих до Генеральної військової канцелярії лубенським полковником Іваном Кулябкою. 1758 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Київ).

«Покорнейшее доношеніе» полкової старшини за підписом лубенських полковника Івана Кулябки та писаря Андрія Степанова (інакше – «Степано-

¹ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 206–209; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 121–128; Битинський М. Українські військові прапори й корогви // Вісті (Мюнхен). – 1963. – № 111. – С. 92–94; Климкевич Р. Прапорництво українського городового козацтва // Українське козацтво. – 1971. – Ч. 3 (17). – С. 24–29.

² Центральный державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. І. – Спр. 1825. – Арк. 1–5.

веча»¹) у справі виготовлення сотенних корогв Курінської та Жовнінської сотень надійшло до Генеральної військової канцелярії 10 березня 1758 р.² Документ не був піонерським, адже він коментував попередній етап сотенного прапоротворення у Лубенському полку та намагався знайти розв'язання наявних проблем. З нього довідуємося, що ще першого червня 1757 р. у полковій Лубенській канцелярії було отримано ордер гетьмана К. Розумовського, яким «между прочим оной п[олко]вой Лубенской К[анцеля]рії знат дано, яко чтоб на исправление в ново отделенную полку Лубенского **Куренскую** Сотню Сотенной корогви з Скарбовой К[анцеля]рії пятнадцать рублей денег отпущено было»³. Про це для відома Генерального підскарб'я було надіслано відповідний «ордер». Натомість полковій канцелярії належало «исправит оное положив **герб з одной стороны Національний**, а з другой по усмотрению полковой Луб[енской] К[анцеля]рії». На жаль, текст архівного документа частково пошкоджено. Відтак можемо тільки фрагментарно простежити його логіку. Реконструкція окремих слів дозволяє стверджувати, що у втраченому фрагменті мовилося про призначення сотника у новоутворену **Жовнінську** сотню. У зв'язку з цим полкові достойники згадують далі розпорядження «його ясно вельможности» про те, що «и в оную Жовнинскую Сотню сотенную корогву от полковой Лубенской К[анцеля]рій в щет же возврата з Скарбу В[ойсково]го депег исправит»⁴.

Стисло охарактеризувавши у «покорному доношеніи» стан справ, полковник та писар Лубенського полку перейшли до викладу суті своїх пересторог та прохань. Передовсім заклопотаність старшини викликала відсутність конкретних вказівок щодо виготовлення сотенних прапорів. Свідомі важливості питання та сповнені відповідальності за виготовлення нових клейнодів, козацькі старшини надсилають на ім'я гетьмана до Генеральної військової канцелярії «абрис» майбутніх гербів, які належало відобразити на прапорах. Вони прагнуть поінформувати гетьмана та генеральну старшину про те, «каковим образом оние Сотенние Знамена по[лко]вая К[анцеля]рія изделать намерилась». Бажання узгодити свої пропозиції на найвищому рівні, «и будет ли оный апробирован, или инако поделать приказано», та отримати тверду згоду «верхів» мотивувалося тим, що «чтоб мощно по тому ж **и в других сотнях одинакие знамена исправит**». Отже, ідея впорядкування та уніфікації сотенного прапорництва знайшла в особі Івана Кулябки свого палкого прихильника. Щоправда, нам бачиться у цій справі ще один, можливо, суб'єктив-

¹ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. II. – Cambridge, 1978. – P. 408.

² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. I. – Спр. 1825. – Арк. 2.

³ Там само – Арк. 1.

⁴ Там само – Арк. 1 зв.

ний нюанс: обов'язковість, активність, демонстрація службової лояльності є очевидними та психологічно зрозумілими компонентами поведінки ново-призначеного полковника¹.

Справа виготовлення та геральдичного оформлення сотенних прапорів Курінської, Жовнінської й інших сотень Лубенського полку України-Гетьманщини донедавна залишалася не з'ясованою та оповитою серпанком загадковості проблемою. Частково пролити світло на її перебіг певною мірою могла б резолюція Генеральної військової канцелярії на запит Івана Кулябки. Та відповідь лубенському полковнику хоч і наявна в архівному зшитку, але збереглася тільки в чернетці. Остання відома у двох редакціях. Перший варіант являє собою відповідь, імовірно, підготовлену одним з канцеляристів. Друга – продукт суттєвих правок особи вищого чину. Нам вдалося значною мірою розшифрувати текст і відновити смислову канву обох версій. Зауважимо, що первісний варіант листа містить схвальну резолюцію щодо надісланих зображень гербів: «Генеральная Войсковая Канцелярия сіе чтоб по указаному Вашему абрису в тех сотнях Куренской и Жовнинской поделаны были сотенные знамена **апробует**»². Окрім того, окрему увагу Генеральна військова канцелярія звернула на фінансовий бік справи. Вона змінила своє минулорічне рішення про виділення Курінській сотні на виготовлення знамена п'ятнадцяти рублів у бік зменшення: до 12 рублів 68 і ³/₄ копійки. Зазначена величина урядовцями Генеральної військової канцелярії обґрунтовувалася наявною практикою видатків з Військового скарбу³. Завершувалося послання традиційним інформуванням полкового начальства про можливість отримати виділені кошти у Військовому скарбі, куди з Генеральної військової канцелярії у встановленому порядку надіслано відповідний ордер, який містив головну для нашого дослідження фразу: «... упомянутой присланной от Вас сюда абрис при сем отсылая[,] предлагается за получением тех з Скарбу войскового денег **и приказат по абрису оному в показанных двух новоотделенных сотнях сотенные знамена поделат**»⁴. У такий спосіб визначалася доля історичних «абрисів», а полкова старшина набувала чітке і конкретне керівництво до дії.

Однак внесені правки цілковито змінили зміст послання за окремими позиціями. Прикро, але саме у тій частині, де містилася відповідь на ключове питання («... **и по тому ли абрису или инако делат оние сотенные знамена**»),

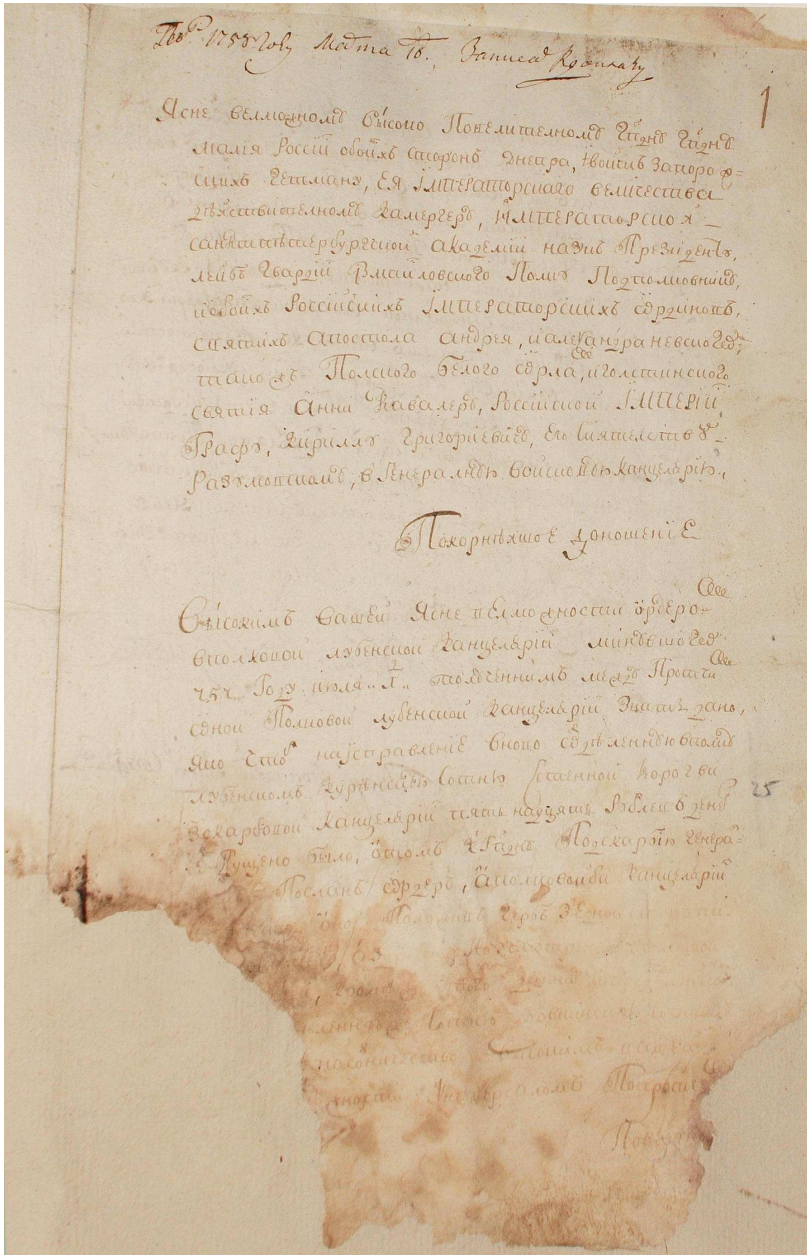
¹ Іван Кулябка обійняв посаду лубенського полковника 1757 р. Див.: Gajesky G. The Cossack Administration. – Р. 403.

² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. І. – Спр. 1825. – Арк. 2.

³ Обмеження видатків на виготовлення сотенних прапорів згаданою сумою вимагав спеціальний ордер гетьмана Лівобережної України К. Розумовського.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. І. – Спр. 1825. – Арк. 2.

документ непоправно ушкоджено і текст не підлягає відновленню. Так з прозаїчних, від того не менш сумних, причин виникла одна із найбільш інтригуючих загадок прапорництва Лубенського полку України-Гетьманщини. До відкриття таємниці вдалося дещо наблизитися щойно чверть тисячоліття по тому, під час реставрації козацького знамена з Національним гербом з колекції Національного музею історії України.

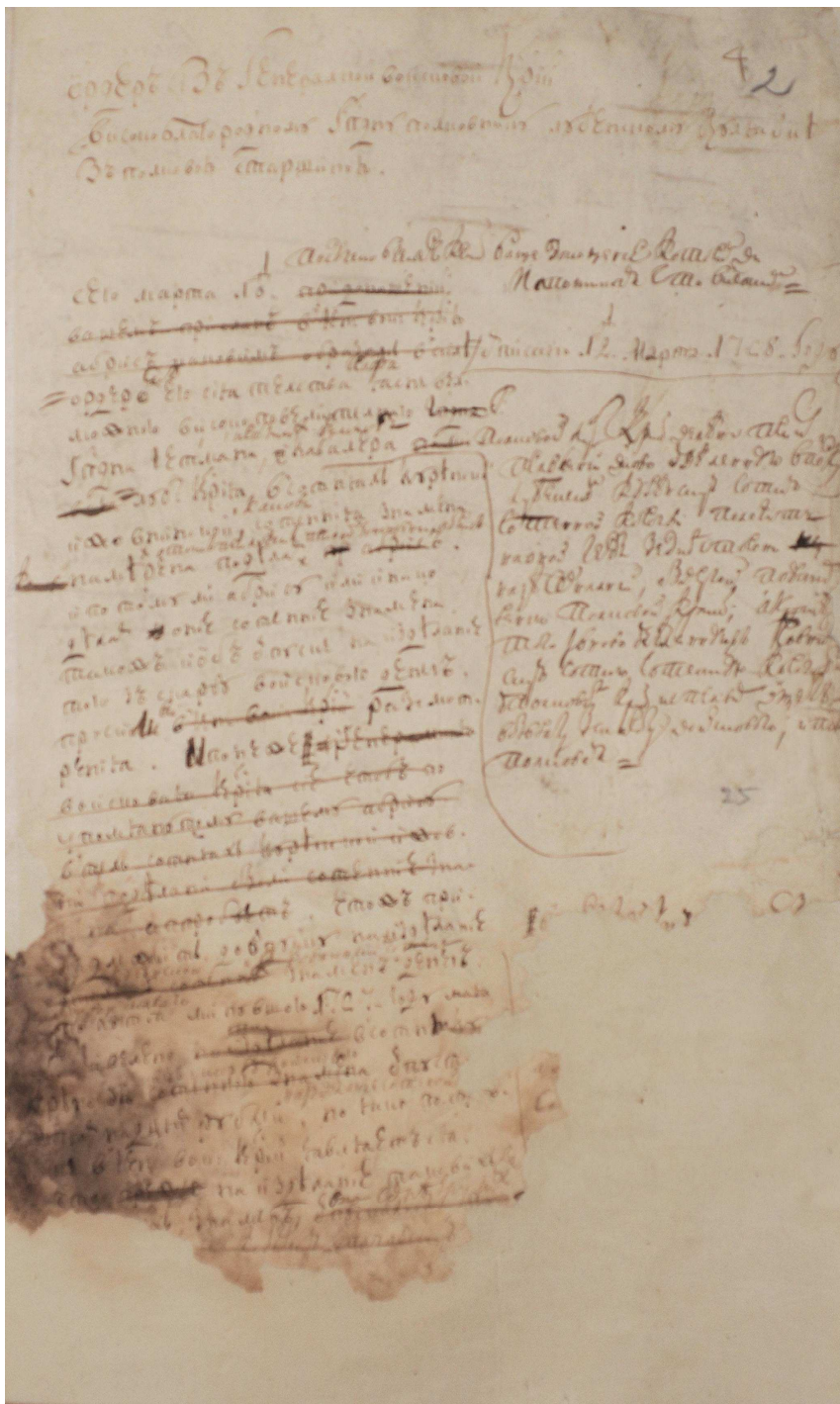

Национальный герб...

Х. Бонюу Гвеннисуу хотиню Солонийю Порогидь Сдтисидь
 мхотинию Канцелярия Оуеуеуу подирасидь Зсиродь вой-
 сшодово уению истраивать; Ссую Полковца Канцелярия
 иустелнать должность илвееав; Оунаю Кановию О.
 Оураволю сине Солонийю Знамена Полкова д.
 Канцелярия Звлятауу наивричась; Зсисоло Зедвасидь
 Аене Величюности Генералюю Войсшодю Канцелярия Ден-
 таренюа, Сдрисю Парисю Сашта Дене Величюности
 Оуенералюю Оуишюю Канцелярия Зсисоло Деносурюю
 Оунаю Полкова Канцелярия Спримативать иудвасидь
 Оунаю Ссиробовань, иили инсисю Спримативать Спримативать,
 Ссую мауна Ссисоло иудвасидь Солонюю Оуишюю
 Знамена истраивать; Повементалюю Сашта Дене
 Величюности Оуеуеуу Оуеуеуу Оуеуеуу, иудвасидь Зна-
 мена Ссвтъ Зуптиселюю иудвасидь Солонюю Оуеуеуу
 уению, Низаюю Спримативать.

Полковца Сушенюю Франс Куптисю

Полковца Сушенюю Франс Куптисю

Архівні документи щодо виготовлення сотенних знамен у Лубенському полку.

Національний герб...

Щодо фінансів, то автори проекту листа та пізніших правок виявили однаковість. Хіба що у кінцевому варіанті бачимо більшу деталізацію цього питання. Зокрема, зважаючи на те, що з часу попереднього ордеру у справі виготовлення сотенного знамена Курінської сотні збіг майже рік, висловлено слушне уточнення: зменшення видатків можливе «буди по першому ордеру з той Канцелярії денег на исправление сотне Куренской корогви не отпущено». Редакційні зміни також конкретизують іншу важливу деталь: у листі називається прізвище польового сторожа Стефана Єфремова, якому доручалося отримати зазначені кошти.

Підсумовуючи аналіз обох списків архівного документа, наголосимо на найважливішому: в остаточному варіанті зникла вказівка повернути до полкової канцелярії «абриси» гербів, які пропонувалося лубенським полковником зобразити на сотенних корогвах Курінської, Жовнінської, а в майбутньому – інших сотень Лубенського полку. Завдячуючи невідомому вищому козацькому урядовцю, унікальні геральдичні зображення збереглися для історії. Аби підкреслити неабияку цінність графічних матеріалів, принагідно ще раз наголосимо: йдеться про єдине у кількості мільйонному Національному архівному фонді України зображення «Козака з мушкетом», супроводжене геральдичним описом та промовисто означене високим статусом Національного герба.

Не меншу наукову, культурну та історичну цінність має ще одна пам'ятка – козацьке знамено середини XVIII ст. із зображенням Національного герба, яку пов'язують з прапоровою традицією Лубенського полку. Нині раритет належить до колекції Національного музею історії України¹. Артефакт має цікаву, оповиту серпанком загадковості, історію.

Окрім клейноду із зображенням Національного герба – «козака з мушкетом», що нині перебуває у збірці НМІУ, на початку минулого століття фігурувало ще два. Одне з них зберігалося у славнозвісній збірці козацької старовини В.В. Тарновського. «Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков» під № 304, на жаль, дуже загально описує цінний артефакт: «Знамя (корогва) Переяславского полка 1762 года: шелковое, зелено-серого цвета. С одной стороны герб войска запорожского и по краям знамени золотом славянскими буквами надпись: ЗНАМЕНО МАЛОРОСІЙСКОГО ПЕРЕЯСЛОВСКОГО ПО...О. ...ЛКУ СОТНЕ ДОМОНТОВСКОЙ»². Очевидно це було те ж саме знамено, яке бачив у середині XIX ст. доктор медицини імператорської

¹ Савчук Ю. Козацьке знамено з Національним гербом з колекції Національного музею історії України // Національному музею історії України – 110: Тем. зб. наук. праць. – Ч. 2. – С. 259–271.

² Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – К., 1898. – С. 58.

Сотенне знамено Лубенського полку (лицевий і зворотний боки).

Національний герб...

Московської медико-хірургічної академії, член імператорського академічного Віленського та Київського товариств, дійсний член комісії при імператорському університеті св. Володимира, старший лікар Київських державних маєтностей, надвірний радник Де ля Фліз в арсеналі князя Воронова у містечку Мошнах Черкаського повіту. Важливо, що у своїх етнографічних працях спостережливий вчений відтворив малюнок прапора. На ньому відтворено корогву синього кольору із зображенням козака з мечем (Де ля Фліз помилково зобразив замість мушкета меч. – Ю.С.) та російського двоголового орла. По периметру розташований напис, що засвідчував належність Домонтівській сотні Переяславського полку та зазначав дату виготовлення: «1762 СЕНТЯБРЯ 16 ДНЯ»¹. Подальша доля козацької реліквії невідома. Імовірно вона втрачена під час Другої світової війни.

*Прапор Домонтівської сотні Переяславського полку із зображенням
Національного герба «Козак з мушкетом».*

Інше знамено із зображенням Національного герба зберігалось у Палаті зброї Московського Кремля. В «Описи Московской Оружейной палаты» за 1884 р. пам'ятка визначається як «знамя запорожских казаков, малое, времен императрицы Елизаветы Петровны». Згідно наведеного опису «Знамя сшито из голубого байберека, на нем с одной стороны написан св. Михаил Архангел, в продолговатом клейме, обведенном золотою каемкою, над клеймом золотая корона, по койме киноварью была сделана латинская надпись, от которой уцелели только некоторые слова. На другой стороне, в таком же клейме

¹ Де ля Фліз Д.П. Альбоми. – К., 1996. – Т. I. – С. 127.

нарисован запорожский казак с винтовкою на плече; по койме написано: «Запорожскаго войска Ея Императорскаго величества Ма...рос», начало и конец надписи стерлись; по краям знамени отведены золотом две коемки, в которых золотом же написаны травы»¹. Однозначно твердити про належність корогви до вище окресленої групи сотенних знамен емблематичного «крою» другої половини XVIII ст. ми не можемо. Однак і заперечити таке припущення складно. Прослідкувати персональну історію «кремлівської пам'ятки» – в найближчих наукових планах. Попередньо можна зауважити, що варіантів перебігу подій не так багато. Точніше – тільки два. Один – знамено досі благополучно зберігається у Палаті зброї Московського Кремля. Інший – музейний предмет у групі двох козацьких знамен був переданий в Україну у 1930 р.². У Музейному фонді України зазначеного знамена нині немає. У Харківському історичному музеї зберігається тільки один прапор, переданий в Україну з Палати зброї (старий інвентарний номер 4185). Це гетьманський прапор, виготовлений у 1686–1688 рр.³.

Перша друкована згадка про козацьке знамено, яке нині є окрасою НМІУ і склало предмет нашого дослідження, датується 1885 р. Вона розкриває обставини набуття козацького знамена Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії. Передача раритету до музейного фонду товариства відбулася за ініціативи та участі священника церкви села Сенчанські Скоробогатки Лохвицького повіту Пантелеймона Данилевського. Останній віднайшов у церковному архіві шовкове знамено, «местами пробитое пулями и в одном месте закапанное воском. На одной стороне знамени – йшлося у повідомленні – зображен козак с рушницею на плече и кривою саблей сбоку, а по сторонам его – знамена с двуглавым орлом, булава и бунчук, внизу же – пушки, бомбы, гранаты, лафеты, рожки, барабаны и проч. На другой стороне на щите, поддерживаемом двумя ангелами, изображена рука, держащая четвероконечный крест. Вверху и по сторонам креста надпись «Ис Хрс на крте», а под крестом следующие вирши:

Гдь Ис за люди страдаше,
В сохранстве тайны спасение наше.
Блюди опасно, како преступати,
Егда кто иматъ службу совершати»⁴.

¹ Описание Московской Оружейной палаты. – М., 1884. – Ч. 3. – С. 87.

² Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 70.

³ Chorągiew hetmańska Iwana Mazepy. Гетьманський прапор Івана Мазепи. Ivan Mazepa's hetman's banner. – Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2008.

⁴ Известия церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1885. – С. 39.

Національний герб...

У більш ширшому науковому контексті – на тлі аналізу козацької прапорничої традиції – представив козацьке знамено анонімний автор «Заметки о козацких знаменах»¹. Він сумлінно переповів відомості щодо походження корогви, почерпнуті з попереднього джерела. Разом з тим збагатив наші знання доволі детальним описом пам'ятки із зазначенням матеріалу та розміру, а також інших подробиць². Анонім вперше обережно визначив знамено як сотенне. Без вказівки назви сотні чи полку, яким би воно могло належати. А зображення зі зворотного боку знамена – «...рука держит золотой крест, который две человеческие фигуры (ангелы?) осеняют пальмовыми ветвями»³ – гіпотетично ототожнив з сотенним гербом.

Хронологічно наступну і, висловлюючись образно, «транзитну» згадку про козацьку корогву фіксує «Указатель церковно-археологического музея»⁴.

Перше припущення щодо належності корогви тому чи іншому козацькому підрозділу знаходимо в «Альбоме достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии»⁵. На думку упорядника, який у своїх судженнях відштовхувався від місця попереднього зберігання пам'ятки (церкви с. Сенчанські Скоробогатки Полтавської губернії), знамено належало одній із сотень Полтавського полку. Очевидно, обраний підхід був формальним і хибним. Згідно з військово-адміністративним поділом Гетьманщини, село Сенчанські Скоробогатки слугувало сотенним осередком Лубенського полку. Разом з тим, згадана публікація стала носієм іншої, вкрай цінної, інформації. В «Альбоме...» вперше було опубліковано фото знамена. І, що особливо важливо, зі зворотного боку. На старовинному фото видно, що крізь зображення хреста проступає контур булави (пернача?). Однак у тексті не знаходимо жодного пояснення невідповідності зображення та опису знамена: «казацкое знамя одной из сотен полтавского полка, половины XVIII века, на шелковой материи, с живописными изображениями на одной стороне малороссийского казака с рушницею (ружьем) и военными атрибутами вокруг, а на другой – руки, держашей крест»⁶.

¹ Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 155–156.

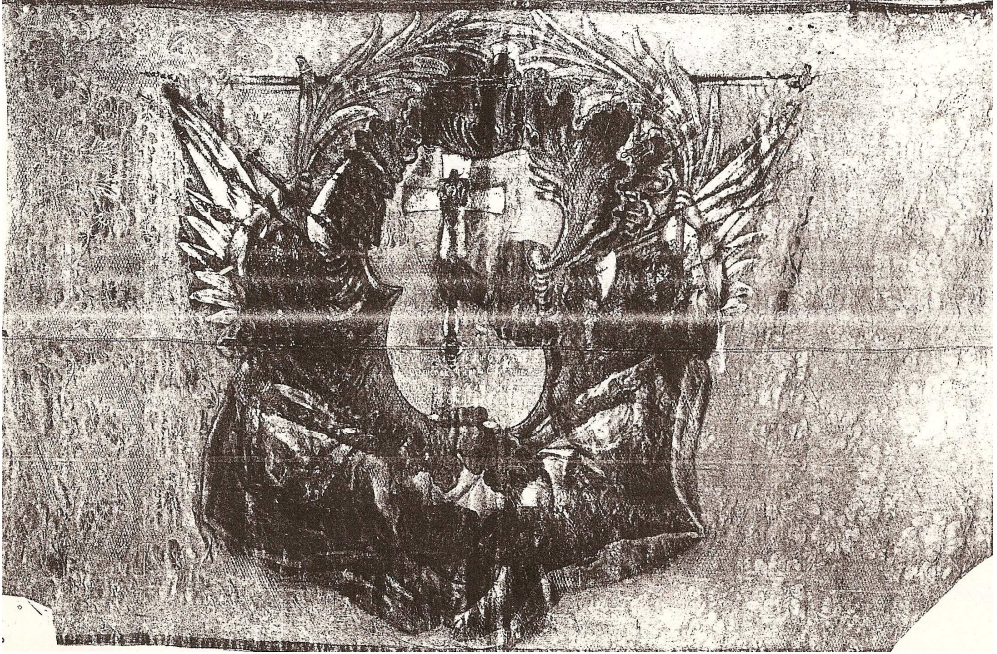
² Автор замітки особисто ознайомився з пам'яткою. Зокрема, він оглянув знамено та не знайшов на ньому сліду від куль. Про це він занотував у підрядкових примітках своєї невеликої, але вкрай цінної розвідки.

³ Там само. – С. 156.

⁴ Указатель церковно-археологического музея. – К., 1897. – С. 19. – № 1756.

⁵ Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып. IV-V. – С. 54.

⁶ Там же.

*Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при
Императорской Киевской духовной Академии. Вып. IV–V, К., 1915.*

З початку минулого століття пам'ятка час від часу з'являлася у полі зору дослідницького зацікавлення, однак не стала предметом ґрунтового вивчення. Щойно на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася праця, спеціально присвячена дослідженню видатної пам'ятки. Галині Яровій – автору розвідки – вдалося, зібрати великий фактичний матеріал та досить повно простежити «біографію» реліквії. Найголовніше, на основі згромадженого матеріалу дослідниця спромоглася переконливо засвідчити тотожність музейного раритету зі збірки Національного музею історії з експонатом колишнього церковно-археологічного музею.

Г. Ярова успадкувала попередні концептуальні підходи у справі атрибуції пам'ятки. Архітектоніка наведених аргументів вибудовувалася на тезі про сотенний статус знамена та територіальної прив'язки до колишнього сотенного осередку Лубенського полку – села Сенчанських Скоробогаток, де було віднайдено знамено. Домінуючою версією, яка найбільш активно розроблялася, – належність знамена Сенчанській сотні. Втім безуспішні спроби прив'язати зображення зі зворотного боку прапора до геральдичної традиції сотенних печаток спонукали дослідницю загалом до виваженого і коректного висновку: «З часом, можливо, стануть відомі й інші печатки, які дадуть підстави впевнено назвати ту сотню Лубенського полку, герб якої зображений

Національний герб...

на зворотній стороні нашого прапора»¹. Попри те дослідниця уникнула авторського трактування низки стрижневих питань. Зокрема, поза увагою залишилося найбільш проблемне питання загадкового зображення булави (пернача), що доповнювало малюнок хреста, розмішеного на зворотній стороні знамена.

Щодо подальшої долі пам'ятки та обставин її набуття історичним музеєм, то автор статті стверджувала: «У 20-х роках нашого століття (XX ст. – Ю.С.) з церковно-археологічного музею прапор потрапив до Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка (так у 20-ті роки називався Державний історичний музей УРСР)². Документи про його передачу втрачено, зберігся лише Акт про повернення його в 1947 році з Уфи, куди його відправили разом з іншими збірками музею 1941 року»³.

Останні дослідження проливають нове світло та дозволяють уточнити деталі міжвоєнного, найменш знаного, періоду історії знамена. Зокрема в архіві Української Вільної Академії Наук у США вдалося віднайти старе фото козацької корогви в інтер'єрі експозиції невідомого музею⁴. З огляду на обставини формування архіву УВАН, логічно припустити, що фотографія знамена була виконана у міжвоєнний час на території Музейного містечка у Лаврі. Згодом дана гіпотеза знайшла своє документальне підтвердження.

В архіві Національного музею історії України, всупереч усталеній думці, зберігся Акт передачі козацької корогви на збереження до музею. Він був виявлений поміж багатьма документами пухкої архівної справи «Копії актів, протоколів, письма, росписки о поступлении в музей нумизматики»⁵. Вдалося з'ясувати, що знамено було передано до Всеукраїнського історичного музею у складі зібрання П.П. Потоцького. Передача «Музею України – збірки П.П. Потоцького» здійснювалася у кілька етапів. Про це свідчать відповідні акти, яких було декілька. Козацька корогва передавалася до історичного музею «Актом № 3». У його преамбулі мовилося, що «складено цього акта 23/V – 10/VI 1934 р. Комісією для приймання збірки П.П. Потоцького на терені ВМГ

¹ Нині – Національний музей історії України.

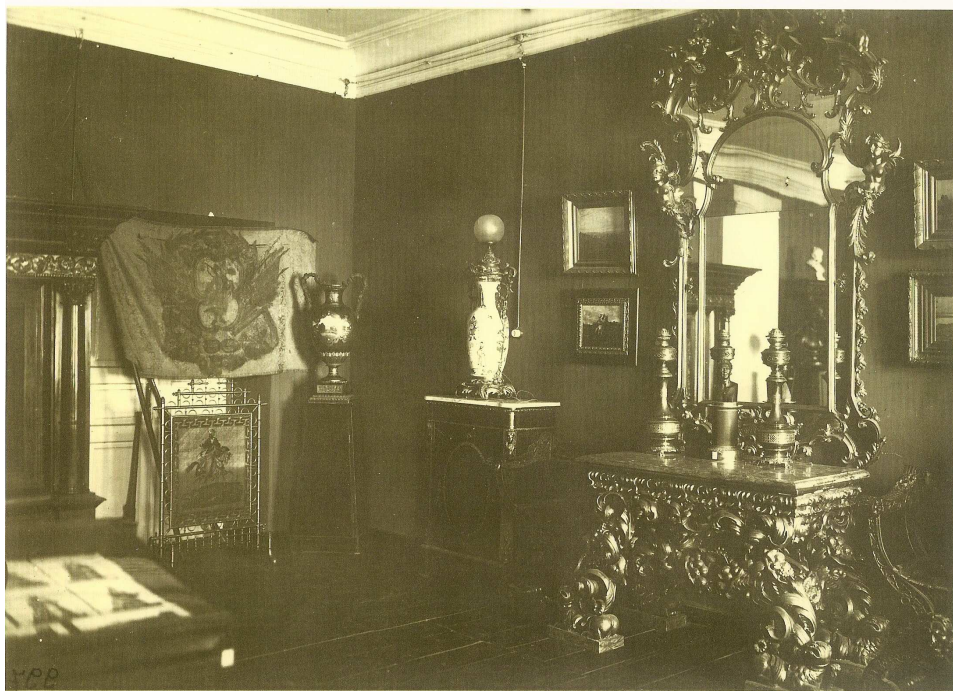
¹ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура України. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 209.

² Стаття опублікована 1990 р., коли музей іменувався Державним історичним музеєм УРСР. Нині – Національний музей історії України.

³ Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку. – С. 208.

⁴ Архів бібліотеки, музею-архіву УВАН у США ім. Д. Антоновича. Автор вдячний архівісту УВАН у США Тамарі Скрипці за допомогу в архівних пошуках і згоду на публікацію фото.

⁵ Архів НМІУ. – Фонд Р-1260. – Оп. – Спр. – Арк. 720 – 724. Автор вдячний за надану інформацію щодо збереженого Акту завідувачу науково-дослідним відділом фондів декоративно-ужиткового мистецтва НМІУ Ользі Івановій.

*Козацьке знамено в експозиції "Музею України" П. Потоцького. 20-ті рр. ХХ ст.
(Архів Української Вільної Академії Наук. Нью-Йорк, США).*

Національний герб...

(Всеукраїнського музейного городка. – Ю.С.), на підставі наказу директора ВІМ від... лютого за №... згідно розпорядження Нар. Ком. Освіти від... за №..., в складі т.т. Калениченка Л.П. (голова), Пилипенка Б.К., Стана (нерозбірливо – Ю.С.) при здатчику П.П. Потоцькому». Особливістю прийому передачі слугувало те, що предмети передавалися за списком експонатів, що перебували «в окремих приміщеннях з посилками на відповідні акти й документи»¹. Козацька корогва фігурує серед пам'яток, що перебували у «Залі верхнього поверху; експозиції». Навпроти № 19 міститься коротка нотатка: «Козацький стяг Сенчанської сотні (акт 29 р. 12/II № 6)». Лаконічний запис засвідчує важливий факт належності знамена до «Музею України – Збірки П.П. Потоцького», а також атрибуцію пам'ятки, як сотенного знамена Сенчанської сотні. Окрім того, згаданий акт дозволяє ідентифікувати та локалізувати фото із зображенням козацької корогви, яке зберігається в архіві УВАН у Нью Йорку. Ключем атрибуції слугують музейні предмети, згадані в Акті у переліку тих, що перебували в «Залі третього поверху; експозиції». На перший план з поміж них виходять експонати під №№ 17, 23, 24, 25, 26, 27. № 23: «Бюст Румянцева-Задунайського», «Дзеркало в чорній із золотом рамі на стіні (за словами П.П. Потоцького – його власність», малярські твори «Козаки на Дніпрі. Пимоненко», «Бій Вояків. Мазуровський», «Український краєвид. Лагоріо», «Український краєвид. В.М.». Всі ці предмети можна виразно розгледіти на фото поруч з козацькою корогвою. Це дає підстави твердити: на фото зображена зала верхнього поверху «Музею України – Збірка П.П. Потоцького», що на той час містився на території Музейного містечка. Фото датується 1926–1937 рр.² Граничними датами є роки перенесення збірки П.П. Потоцького в Україну та смерті колекціонера, який, як інформує акт 1934 р., брав особисту участь у передачі колекції до Всеукраїнського історичного музею.

Дорогами Другої світової війни, про що йшлося вище, прапор йшов разом з музейною збіркою і 1947 р., після повернення з евакуації, посів звичне місце в експозиції історичного музею. У 60-ті рр. ХХ ст. щодо козацької корогви були здійснені попередні реставраційні заходи: полотнище було закріплено крохмальним клеєм на бавовняний тюль. Це на півстоліття уповільнило подальшу руйнацію пам'ятки. Однак із часом пройшла деструкція клею, внаслідок чого тканина пам'ятки почала відставати та осипатись. Демонструвати твір, який до початку ХХІ ст. активно експлуатувався музейниками, стало неможливим через загрозу відшарування та втрати фрагментів фарбового шару. Сучасні фахівці визнають попередню реставрацію не зовсім вдалою. Одна з причин: закриття,

¹ Там само. – Арк. 720.

² Можна також припустити, що фото було зроблене у 1926 – 1929 рр. Оскільки особний Акт передачі корогви датується 12 лютим 1929 р.

через накладену дублюючу основу і позбавлення можливості огляду, фактично 80 %, зворотного боку. На початку ХХІ ст. знамено потребувало негайної повторної реставрації. Вона була здійснена Національним науково-дослідним центром реставрації України у 2009 р. за підтримки «Фонду інтелектуальної співпраці «Україна – ХХІ століття»» (голова ради Фонду Богдан Губський). Здійснені під час реставрації дослідження стали джерелом вкрай важливої інформації, яка дозволила з'ясувати чимало нових подробиць з історії знамена, значно просунулися у питанні його атрибуції, отримати обґрунтовані пояснення наявності зображення пернач (булави?) на козацькій корогві. Судячи з відсутності коментарів, останнє питання увесь час залишалося табу для дослідників. Імовірно, за браком версій історики оминали його понад століття.

Тільки в руках сучасних реставраторів знамено почало «давати свідчення» і, зрештою, розкрило деякі віковічні таємниці. Ключем до їхньої розгадки стали зображення, відтворені на знамені.

Графічна реконструкція зображень зі зворотного боку знамена (первісне і вторинне зображення).

Після очищення бруду виявилось, що зі зворотного боку знамена було не один, а два різні малюнки. Під розкішними шатами ангелів та їхніми розлогими фігурами ховався герб Лубенського полку – рука, що тримає пернач (булаву?), – обрамлений бароковим картушем та багаточисельною «арматурою». Крила, вбрання та громіздкі фігури ангелів вміло маскували військове оздоблення навколо полкового герба: гострі списи перевтілювалися у гострі пера ангельських крил, а м'які складки розкішного одягу закривали крупні форми литавр, ядер та гармат. Головна фігура полкового герба – рука, що тримає пернач (булаву?), – після незначної малярської корекції отримала новий композиційний та смисловий наголос: рука, що тримає хрест. Наважимося висловити сміливе припущення, що у Гетьманщині, а в Лубенському полку

Національний герб...

поготів, не існувало жодного сотенного герба із зображенням руки, що тримає хрест, обрамленої фігурами ангелів. Пошуки такого герба чи сотенної печатки з таким гербом марні. Художня композиція була народжена необхідністю більш-менш гармонійно застелити від ока первісне зображення полкового герба. Ще більшої інтриги цій ситуації додав цікавий факт: обидва зображення, як показали хімічні аналізи, є сучасними одне одному. Відтак поставали закономірні питання: чому, з якою метою правилося зображення? Відповідь на них, на наш погляд, криється у листуванні лубенської полкової старшини з гетьманом та Генеральною військовою канцелярією. Її більш детально розглянули першій частини цієї публікації. Нами вже наголошувалося, що листування Лубенського полковника Івана Кулябки з Генеральною військовою канцелярією увійшло в історію української вексилології і геральдики завдяки наявним у ньому «абрисам»: єдиним у Національному архівному фонді ескізам гербів – Національного та полкового, що мали прикрашати сотенні знамена Лубенського полку з обох боків. Порівняння малюнків гербів, що збереглися у полковій кореспонденції, із відтвореними на досліджуваній козацькій корогві дозволяє впевнено говорити не тільки про спільне художнє коріння зображень, а й спільну логіку процесу виготовлення прапорів.

На жаль, у зв'язку із браком та пошкодженням документів у найважливіших місцях ми не можемо цілісно, повно, а, головне, документально відтворити увесь ланцюг подій щодо виготовлення сотенних прапорів у Лубенському полку. Пропонуємо свій варіант реконструкції.

Згідно з першою резолюцією, полкова канцелярія отримала дозвіл на виготовлення сотенних прапорів із відтворенням з одного боку знамена зображень на власний розсуд. Як свідчать «абриси», вибір впав на користь полкового герба. З невідомих причин процес виготовлення знамен (можливо, тільки в одній сотні) випередив отримання верховної резолюції. Доказом цього слугує збережена козацька корогва із замальованим полковим гербом. Відтак полковим достойникам довелося коригувати вже завершений твір. Адже виготовляти нове знамено було затратно, оскільки вартість виготовлення корогви обходилася у чималеньку суму, за яку, окрім іншого, необхідно було звітувати перед Малоросійським скарбом. Невідомо також, чи творення та оновлення сотенних знамен обмежилося виготовленням клейнодів для згаданих сотень Лубенського полку, чи поширилося на інші. Останнє твердження видається достатньо вірогідним. Його живить знахідка наприкінці ХІХ ст. сотенного знамена лубенського полку у церкві сотенного містечка Сенчанські Скоробогатки.